

LITERARY TEXT RESEARCH

Safavid Culture from the Perspective of *The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani*

Negin Saleh
Moghaddam

Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran;
negin.salehmoghaddam@gmail.com

Maryam Salehnia*

Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad Iran;
m.salehnia@um.ac.ir

Mohsen Noghani
Dokht Bahmani

Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran; noghani@um.ac.ir

Article Type
Research Article

Article History
Received
December 08, 2023
Revised
January 27, 2026
Accepted
February 07, 2026
Published Online
June 22, 2026

Keywords
Safavid Iran,
*The Letters of Khan Ahmad
Khan Gilani*
historical letters,
social history,
cultural history

ABSTRACT

The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani contain a variety of information about the political conditions, beliefs, culture, and social life of the people during the Safavid period, much of which is rarely found in other sources. Using qualitative content analysis, this study seeks to identify manifestations of the culture of Safavid society in the content of these letters and, based on the information obtained, to portray and explain the cultural landscape of the period in various domains as far as possible. Given the development of religious attitudes during the Safavid period, the letters contain numerous references to religious beliefs and issues. Together with folk beliefs and linguistic elements, these references provide a picture of the culture of the society of that period. Considering the diverse political, social, economic, and cultural information contained in the letters, it can be concluded that the cultural domain encompasses a greater variety of content than other domains of society, with language and religious beliefs having the highest frequency among the cultural themes.

Cite this Article: Saleh Moghaddam, N., Salehnia, M., & Noghani Dokht Bahmani, M. (2026). Safavid culture from the perspective of *The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani*. *Literary Text Research*, 30(108), 99-127. <https://doi.org/10.22054/ltr.2024.77104.3788>

© 2026 by Allameh Tabataba'i University Press
Print ISSN: 2251-7138 **Online ISSN:** 2476-6186
Publisher: Allameh Tabataba'i University Press
Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>
DOI: 10.22054/ltr.2024.77104.3788

ATU
PRESS

Introduction

Historical sources attest to the fact that the Safavid period, particularly the forty-two-year reign of Shah Abbas I (996–1038 AH), occupies a pivotal position in the history of post-Islamic Iran. The textual and artistic works of this period not only reflect the Shah's efforts to consolidate political power and promote economic prosperity but also demonstrate his significant contributions to religious, artistic, and literary culture.

Literary texts, regardless of their genre, reflect the social culture of the period in which they were produced. The linguistic elements employed in them reveal the linguistic culture and the religious and social beliefs of their authors and provide insights into the prevailing beliefs, practices, rituals, and traditions of the people of that period. Correspondence is no exception. Depending on the period in which they were written, letters can encapsulate the cultural and social aspects of their respective eras. One such example is *The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani*, which date from the Safavid period.

Khan Ahmad Khan Gilani, the last ruler of the Karkiya dynasty, governed Gilan during the reigns of Shah Tahmasb and Shah Abbas I. Following the death of his father, he assumed power and was appointed by the Safavid monarch as the ruler of Bieh-pish and Bieh-pas. Although renowned for his patronage of literature and the arts, Khan Ahmad was also known for his ruthlessness. His rebellion against Shah Tahmasb led to his imprisonment in Qahqaha Fortress for nearly eight years. After his release in 983 AH, he resumed his rule over Gilan, only to see his power curtailed following the accession of Shah Abbas I. In his efforts to centralize power and eliminate the influence of local dynasties, Shah Abbas sought to dismantle Khan Ahmad's authority. Consequently, despite his resistance to the Shah, Khan Ahmad was forced to flee to the Ottoman Empire in 1000 AH, ultimately relinquishing Gilan to Shah Abbas I (Navaei, cited in Nowzad, 1994, pp. 8–12).

The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani, comprising 108 documents, were edited by Fereyduun Nowzad and published in 1994, with a critical introduction by Abdolhossein Navaei. These letters, most of which are official in nature, include nine addressed to Safavid rulers, including Shah Tahmasb, Shah Abbas, and Sultan Hamza Mirza. The collection also contains fifty-five decrees or responses addressed to provincial governors and officials, two letters to foreign rulers, nine letters from Safavid kings, and two letters from the governors of Gilan and Mazandaran addressed to Khan Ahmad. The remainder consists of petitions from the people and Khan Ahmad's responses to them. The letters constitute a rich repository of political, economic, social, and cultural information and offer a valuable perspective on the social structures and everyday life of the period.

Theoretical Foundations

Culture encompasses all aspects related to human beings, their beliefs, and their actions. This social domain comprises three fundamental systems: the system of cognitions and beliefs, the system of values, and the system of behaviors (Pourezat, 2015, pp. 30–33). According to this

definition, religious beliefs, ritual practices, shared social convictions, values, norms, linguistic expressions, and cultural practices arising from the attitudes and dispositions of individuals within a particular society or community collectively shape the culture of that environment.

For a more comprehensive analysis of the cultural manifestations of the era of Khan Ahmad, it is necessary to clarify certain concepts pertinent to the topic, particularly the notions of "society" and "community." Sociologists define a community as a small group of people "who share commonalities in soil, blood, temperament, and culture" (Hazrati Some'e & Mobarak, 2015, p. 3). In contrast, society is characterized as a collective entity composed of social groups that interact with one another and share a common culture (Nikgozar, 1994, p. 140). Hence, society represents the overarching social framework governing the social existence of individuals within a cultural and historical context, in which social relationships, institutions, and groups are constituted. Conversely, the concept of community is more closely aligned with the lived realities of social life, reflecting ongoing interactions within more confined historical and cultural spheres, such as a neighborhood or a specific geographical area.

Consequently, society as a whole may be conceptualized as a social system encompassing four distinct domains: political, economic, social, and cultural. The principal element of politics is power; economics is concerned with material capital; social life revolves around relationships and bonds; and culture is understood through the lens of beliefs and values (Chalabi, 2015, pp. 37–55). Given that examining the literary works of any given period provides valuable insights into the lives of its people, this study seeks to analyze the letters of Khan Ahmad Gilani from the perspective of cultural manifestations.

Research Method

There are various scientific methods for analyzing and identifying underlying elements in letters, one of which is content analysis. Since the present study focuses on analyzing the cultural components of the Safavid period, all the letters in the textual corpus were examined using qualitative content analysis. Among the approaches to content analysis, namely quantitative and qualitative content analysis, the qualitative approach emphasizes the latent themes of a text and seeks to interpret and infer their meanings through deeper analysis (Momeni Rad et al., 2013, pp. 195–196).

Accordingly, all concepts embedded in the text were subjected to analysis. To enhance the reliability of the findings, the results were reviewed by qualified experts. In addition, sources that shed light on the cultural aspects of the period were consulted, and the findings were compared with discussions in those works. Examination of the letters indicates that the cultural domain encompasses religious and social beliefs, language, and social traditions.

Research Background

Some studies have explored social, political, and historical issues through the lens of correspondence. For example, Motavalli (2012) highlights religious themes in the letters, emphasizing the use of Qur'anic verses and hadiths to defend the Shi'i faith and affirm the legitimacy of the Imams, particularly the Imamate of Ali. Zabanfahm Nasiri (2017) first explains the context of the decrees issued by Shah Abbas and other Safavid rulers prohibiting alcohol, narcotics, and shaving. She then recounts society's reactions to these decrees through letters from that period. Aydogmusoglu (2017; translated by Ahmad Borjloo and Nasrollah Pourmohammadi Amlashi) analyzes the historical and political issues of the period, focusing on the letters of Khan Ahmad Gilani.

Another group of studies introduces historical figures and examines their lives through their correspondence. For example, Bahramnejad (2008) provides an overview of Tafreshi's correspondence manuscripts and offers insights into his life, knowledge, and relationships with individuals and statesmen of the Safavid era based on his letters. Similarly, Bozorg Bideli and Irani (2011) shed light on the life of Taqi al-Din Kashani on the basis of his letters. Another source related to the methodology of the present study is Mobasher (2010) where the author examines reflections of social manifestations in Rumi's works in five sections: beliefs, folk culture, miscellanea, language, and proverbs, supported by textual examples.

There remains a gap in literary research concerning the cultural manifestations of everyday life in the Safavid period, particularly through the lens of the surviving letters from this era. Accordingly, this study aims to analyze the cultural manifestations of Safavid society by examining the letters of Khan Ahmad Gilani through an interdisciplinary approach that treats the letters as a form of literary text.

Findings

Based on the content of the letters, cultural themes can be classified into four groups: religious issues, linguistic elements, cultural traditions, and folk beliefs. Religious issues include the use of Qur'anic verses and hadiths, jurisprudential and theological issues, pilgrimage, endowment, and Sufi beliefs. Linguistic elements include the use of poets' verses and poetic letters, Persian, Arabic, and Gilaki proverbs, Turkish and Gilaki vocabulary, and colloquial expressions. Freeing slaves, religious mourning, and extracting rosewater and teaching the related practices are among the cultural practices observed in some of the letters. Finally, superstitious beliefs, such as the influence of the stars on human life, as well as other folk beliefs, are observed in the letters.

Conclusion

An examination of the letters of Khan Ahmad Gilani shows that the first issue that draws attention regarding the culture of the Safavid period is the religious themes presented in these

correspondences. On the basis of these themes, it can be argued that society at the time had a distinctly religious orientation and that people held strong beliefs that they expressed even in their written communications. The frequent use of Qur'anic verses and hadiths in the texts reflects the authors' commitment to the words of God and the Infallibles (PBUT). This not only articulates Shi'i perspectives but also engages in theological discussions with Sunni and Zaydi sects and addresses jurisprudential and Sufi issues, all of which testify to the prevailing religious atmosphere of the period, significantly influenced by the expansion of Shi'ism.

Following the discussion of religious practices, another cultural domain evident in the letters consists of linguistic elements, reflected in the use of Turkic and Gilaki vocabulary, poetry, and colloquial expressions. The Azerbaijani heritage of the Safavid rulers and Khan Ahmad's connection to the Gilan region account for the abundance of Turkic and Gilaki vocabulary, which serves as a marker of particular communities, in the correspondence. Notably, the extensive use of poetry alongside proverbs and idiomatic expressions reveals both Khan Ahmad Gilani's appreciation of poetry and the sentiments and beliefs of the people of the period. These poems are thematically related to religious discourse and are attributed to various poets from both earlier periods and the Safavid era, with some letters even composed in verse.

Moreover, the use of epic meters in the letters, particularly the allusions to Ferdowsi's *Shahnameh*, highlights the significance of national identity in the culture and literature of the period. Other linguistic and cultural elements include proverbs derived from people's beliefs and life experiences. In addition, social traditions and superstitions reflect popular perceptions of the period and play a significant role in portraying its cultural landscape.

فرهنگ عصر صفوی از منظر نامه‌های خان احمدخان گیلانی

نگین صالح‌مقدم

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛
negin.salehmoghadam@gmail.com

مریم صالحی‌نیا*

نویسنده مسئول؛ گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛
m.salehinia@um.ac.ir

محسن نوغانی دخت بهمنی

گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛
noghani@um.ac.ir

چکیده

نامه‌های خان احمدخان گیلانی دربردارنده حقایق گوناگون از اوضاع سیاسی، باورها، فرهنگ و زندگی اجتماعی مردم است که در عصر صفوی نگاشته شده و نمونه‌های آنها در منابع دیگر کمتر یافت می‌شود. این جستار کوشیده است با روش تحلیل محتوای کیفی، جلوه‌های فرهنگی جامعه را از محتوای نامه‌ها بیابد و تا حد امکان سیمای فرهنگی آن زمان را در عرصه‌های گوناگون و بر مبنای اطلاعات به دست آمده تبیین کند. با نظر به رشد نگرش‌های دینی در عصر صفوی، در نامه‌های این مجموعه اشارات فراوان به مسائل اعتقادی دیده می‌شود که در کنار باورهای عامیانه و عناصر زبانی می‌تواند تصویری از فرهنگ جامعه آن دوره به دست دهد. با توجه به اطلاعات مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی موجود در نامه‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که حوزه فرهنگ در قیاس با سایر ساحت‌های جامعه، از محتوای متنوع‌تری برخوردار است و دو مقوله زبان و باورهای دینی بالاترین بسامد را در بحث فرهنگ دارا هستند.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۹/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۱۱/۰۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها

فرهنگ،

نامه‌های خان احمد گیلانی،

تحلیل محتوای کیفی،

عصر صفوی.

استناد به این مقاله: صالح‌مقدم، نگین، صالحی‌نیا، مریم و نوغانی دخت بهمنی، محسن. (۱۴۰۵). فرهنگ عصر صفوی از منظر نامه‌های خان احمدخان گیلانی. *مجله پژوهش‌های ادبی*، ۳۰(۱۰۸)، ۹۹-۱۲۷. <https://doi.org/10.22054/ltr.2024.77104.3788>

© ۱۴۰۵ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

۱. درآمد

با استناد به تواریخ، عصر صفوی به خصوص دوران ۴۲ ساله حکومت شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ق) در تاریخ ایران پس از اسلام اهمیت ویژه‌ای دارد. آنطور که از آثار متنی و هنری به‌جامانده از آن زمان می‌توان تلاش شاه برای اقتدار سیاسی و رونق اقتصادی کشور و اقدامات فرهنگی وی در زمینه‌های مذهب، هنر و ادبیات را ملاحظه کرد.

متون ادبی در هر ژانری که نگاشته شده باشند، بازتاب‌دهنده فرهنگ اجتماعی عصر مؤلف خویش‌اند؛ عناصر زبانی به کاررفته در آنها نشان‌دهنده فرهنگ زبانی، باورهای مذهبی و اجتماعی نگارنده گویای باورهای رایج عمومی و کنش‌ها و سنت‌های مردمی نمایانگر آداب و رسوم مردم عصر اوست. با این وجود نامه‌ها نیز از این قاعده مستثنی نبوده و بسته به این که در چه روزگاری نگارش یافته باشند، می‌توانند جلوه‌های فرهنگی و اجتماعی آن دوره را بازنمایی کنند. یکی از این آثار نامه‌های خان احمدخان گیلانی است که به دوره صفوی تعلق دارد.

خان احمد گیلانی آخرین فرد از خاندان کارکیا، معاصر با شاه طهماسب و شاه عباس اول صفوی در گیلان حکومت می‌کرد. وی پس از مرگ پدرش بر تخت سلطنت نشست و از سوی سلطان صفوی به حکومت بیه پیش و بیه پس^۱ منصوب شد. خان فردی ادیب و هنردوست اما خونریز بود و برخی کارشکنی‌های وی در برابر شاه طهماسب سبب شد تا حدود هشت سال در قلعه قهقهه زندانی شود. در سال ۹۸۳ق از زندان آزاد شد و چند سالی بر گیلان حکومت کرد تا آنکه شاه عباس اول به سلطنت رسید. این پادشاه با هدف یکپارچه‌سازی حکومت در ایران، بر آن بود تا بساط سلسله‌های محلی را برچیند؛ بنابراین پایه‌های قدرت خان سست شد و خان با تمام ایستادگی‌ها در برابر شاه، در سال ۱۰۰۰ق به عثمانی گریخت و گیلان را به شاه عباس اول تسلیم نمود (نوایی نقل در نوزاد، ۱۳۷۳: ۸-۱۲).

نامه‌های خان احمد گیلانی^۱ مشتمل بر یکصد و هشت فقره نامه در سال ۱۳۷۳ توسط فریدون نوزاد تصحیح و با مقدمه عبدالحسین نوایی به چاپ رسید. این نامه‌ها غالباً دیوانی بوده و دربردارنده ۹ نامه به قلم خان احمد خطاب به شاهان صفوی چون شاه طهماسب، شاه عباس و سلطان حمزه میرزا،

۱. در عنوان کتاب از خان احمد به صورت «خان احمدخان گیلانی» و با تکرار لفظ «خان» یاد شده است. در پژوهش حاضر تنها در بیان عنوان کتاب لفظ «خان» با تکرار همراه است.

۵۵ نامه در قالب پاسخ نامه یا احکام او به حکام ولایات و مقامات حکومتی،^۲ نامه به سلاطین خارجی، ۹ نامه از شاهان صفوی و ۲ نامه از حکام گیلان و مازندران به خان و مابقی عرایض مردم و پاسخ خان بدیشان است. انبوه اطلاعات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این نامه‌ها به حدی است که می‌توانند تا حدودی سیمای جامعه و زندگی مردمان آن روزگار را پیش چشم خواننده به تصویر بکشند.

۲. مبانی نظری

فرهنگ شامل هر مقوله‌ای است که با انسان و باورها و کنش‌های او سروکار دارد. این حوزه اجتماعی از سه نظام اصلی یعنی نظام شناخت‌ها و باورها، نظام ارزش‌ها و نظام رفتارها تشکیل شده است (پورعزت، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۳). با این تعریف کلیه اعتقادات مذهبی و اعمال آیینی، باورهای مشترک میان مردم یک جامعه، ارزش‌ها، هنجارها، جلوه‌های زبانی و کنش‌های فرهنگی که برگرفته از نگرش و روحیات انسان‌های یک جامعه یا اجتماع خاص باشد، فرهنگ آن محیط را شکل می‌دهد.

برای تحلیل دقیق‌تر جلوه‌های فرهنگی در عصر خان احمد لازم است ابتدا برخی مفاهیم مرتبط با این موضوع به خصوص دو مفهوم «جامعه»^۱ و «اجتماع»^۲ تبیین شود. بر مبنای تعریف جامعه‌شناسان، اجتماع جمع کوچکی از مردم است «که در خاک، خون، خوی و فرهنگ مشترکند» (حضرتی صومعه و مبارک، ۱۳۹۴: ۳) و جامعه مجموعه‌ای متشکل از گروه‌های اجتماعی است که با یکدیگر در ارتباط بوده و از فرهنگ مشترکی برخوردار هستند (نیک‌گهر، ۱۳۷۳: ۱۴۰). بدین ترتیب، جامعه چارچوب اجتماعی حاکم بر زندگی اجتماعی مردم در یک گستره فرهنگی - تاریخی است که روابط اجتماعی، نهادها و گروه‌های اجتماعی در آن شکل می‌گیرند؛ اما اجتماع که ارتباط بیشتری با حقیقت زندگی اجتماعی دارد، ناظر بر تعاملات جاری در قلمروهای تاریخی و فرهنگی محدودتر همچون محله یا یک محدوده جغرافیایی مشخص است. به همین جهت جامعه کل را می‌توان به عنوان نظام اجتماعی در هر یک از فازهای چهارگانه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار داد. عنصر اصلی سیاست قدرت است. اقتصاد با سرمایه مادی سروکار دارد. در حوزه اجتماع روابط اجتماعی و پیوندها مطرح است و فرهنگ با باورها و اعتقادات مردم معنا می‌یابد (چلبی، ۱۳۷۵: ۳۷-۵۵). از آنجا

¹ society

² community

که بررسی آثار نگاشته شده در هر دوره اطلاعات ارزشمندی از زندگی مردمان آن زمان به‌دست می‌دهد، در این جستار کوشش شده‌نامه‌های خان‌احمد گیلانی از منظر جلوه‌های فرهنگی بررسی شود.

۳. روش پژوهش

برای تحلیل و استنتاج عناصر نهفته در نامه‌ها روش‌های علمی مختلفی وجود دارد که یکی از آنها روش تحلیل محتواست. از آنجایی که پژوهش حاضر بر تحلیل مؤلفه‌های فرهنگی عصر صفوی متمرکز است، تمامی نامه‌های پیکره‌متنی به روش تحلیل محتوای کیفی مورد تحلیل قرار گرفته است. در میان رویکردهای تحلیل محتوا (تحلیل محتوای کمی و کیفی)، رویکرد تحلیل محتوای کیفی بر مضامین پنهان یک متن تکیه دارد و می‌کوشد با تفسیر آن مضامین، معنای آنها را استنباط و استخراج کند (مؤمنی راد و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۹۵-۱۹۶).

به این ترتیب در این پژوهش همه مفاهیم مندرج در متن مورد تحلیل قرار گرفته است. برای افزایش پایایی^۱، نتایج حاصل شده از نظر اساتید ذی‌صلاح گذشته است. ضمن این که در این کار به منابعی که توانسته‌اند مسائل فرهنگی آن دوره را نشان دهند، مراجعه و نتایج با مباحث آن آثار مقایسه شده است. نتایجی که از بررسی نامه‌ها به‌دست آمده نشان می‌دهد که حوزه فرهنگ باورهای دینی و اجتماعی، زبان و سنت‌های اجتماعی را دربر گرفته است.

۴. پیشینه پژوهش

برخی پژوهش‌ها به بررسی مسائل اجتماعی، سیاسی و تاریخی جامعه از خلال نامه‌ها پرداخته‌اند. از جمله مقاله «بازتاب رویکردهای مذهبی در مراسلات عصر صفوی» (۱۳۹۱) از عبدالله متولی به موضوعات مذهبی نامه‌ها و کاربرد آیات و روایات به‌منظور دفاع از مذهب شیعه و حقانیت ائمه -- به‌ویژه امامت حضرت علی^(ع) -- اشاره داشته است. سارا زبان‌فهم نصیری در مقاله «واکنش به فرامین ممنوعیت شراب، مواد مخدر و ریش‌زدن در چند نامه اخوانی از قرن یازدهم» (۱۳۹۶) ابتدا زمینه‌های صدور فرمان ممنوعیت استعمال شراب و مواد مخدر و فرمان ریش توسط شاه عباس و دیگر شاهان صفوی را شرح داده و در ادامه، واکنش اقشار جامعه نسبت به این فرمان‌ها را از خلال نامه‌ها بازگو کرده است. مقاله «مسأله گیلان و مکاتبات بین دولت عثمانی و دولت صفوی، در فاصله سال‌های

¹ reliability

۱۰۵-۹۹۹ هـ. ق/ ۱۵۹۰-۱۵۹۶ م» (۱۳۹۶) از جهاد آید و غموش او غلو ترجمه احمد برجلو و نصرالله پورمحمدی املشی نیز با نظر به نامه‌های خان احمد گیلانی به تبیین مسائل تاریخی - سیاسی آن دوره پرداخته است. گروهی دیگر از پژوهش‌ها به معرفی یک چهره تاریخی و شرح احوالش از رهگذر نامه‌های او پرداخته‌اند؛ از جمله محسن بهرام‌نژاد در مقاله «منشآت محمدحسین تفرشی کندوکاوی در زندگی فرهنگی و دیوانی او» (۱۳۸۷) ضمن معرفی نسخه‌های منشآت مذکور، اطلاعاتی از زندگانی مؤلف، معلومات و روابط او با افراد و دولتمردان عصر صفوی گزارش داده که از خلال نامه‌های وی به دست آمده است. سعید بزرگ بیدلی و نفیسه ایرانی در مقاله «بررسی زندگانی «میر تذکره» در آینه منشآت او» (۱۳۹۰) به بیان احوال تقی‌الدین کاشانی بر اساس نامه‌های وی پرداخته است. منبع دیگری که از لحاظ روش با این پژوهش مرتبط است، فرهنگ اجتماعی عصر مولانا (۱۳۸۹) از محبوبه مباشری است. نویسنده در این اثر کوشیده تا بازتاب مظاهر اجتماعی در آثار مولانا را در پنج بخش عقاید، فرهنگ عامه، پراکنده‌ها، زبان و ضرب‌المثل‌های رایج همراه با نمونه‌های متنی نشان دهد.

جای پژوهشی که جلوه‌های فرهنگی زندگی مردم در عصر صفوی را با تکیه بر نامه‌های باقیمانده از این دوره بررسی کند در میان پژوهش‌های ادبی خالی است. بنابراین این پژوهش می‌کوشد با نظر به نامه‌های خان احمدخان گیلانی و با دیدگاه بینارشته‌ای، مظاهر فرهنگی جامعه را در نامه‌ها، به مثابه متنی ادبی، دریافت و بررسی کند.

۵. یافته‌ها

با نظر به محتوای نامه‌ها، مضامین فرهنگی را می‌توان در چهار گروه مسائل دینی، جلوه‌های زبانی، سنت‌های فرهنگی و باورهای عامیانه طبقه‌بندی کرد. در ادامه این مضامین با ذکر نمونه‌هایی از متن نامه‌ها تحلیل و ارزیابی می‌گردد.

۵-۱. بعد دینی فرهنگ

بازتاب اندیشه‌های مذهبی در عصر صفوی که توجه به مذهب به منتهای خود رسیده بود، در نامه‌ها فراوان است. از استشهاد به قرآن و کاربرد تشبیه و تمثیل‌های قرآنی گرفته تا مباحث کلامی در باب زیدیه و مسائل شرعی و صوفیانه در نامه‌های مورد نظر می‌تواند چونان آینه‌ای فرهنگ دینی مردم آن عصر و اهمیت باورهای مذهبی را در زندگی مردم آن زمان نمایان کند. در ادامه هر یک از جلوه‌های مذهبی بسته به میزان کاربرد در نامه‌ها بررسی خواهد شد.

۵-۱-۱. استشهاد، تشبیه و تمثیل‌های قرآنی

با توجه به حجم قابل توجه آیات و احادیث موجود در نامه‌ها می‌توان ادعا نمود نویسندگان، جای مراجعه مکرر به قرآن مجید و روایات معصومین^(ع) برای دریافت آیه/ حدیث هم‌مضمون با کلام، به حافظه خود رجوع می‌کرده‌اند و مطابق اهدافشان نامه را با آیات یا روایات مزین می‌نموده‌اند؛ بنابراین فراوانی آیات/ احادیث در نامه‌ها می‌تواند گویای تقید و احترام مردمان آن زمان به کتاب آسمانی و الزام به حفظ آیات و سخنان پیشوایان دین باشد. در میان مضامین متنوع آیات و احادیث، موضوع «حکومت» با بسامد بیشتری همراه است؛ یعنی نگارنده جهت مشروعیت‌بخشی و اشاره به مقام معنوی خود، آیاتی آورده که گویای حاکمیت الهی اوست و احادیثی را نقل کرده که بر عدالت و جایگاه «ظل‌اللهی» او تأکید دارد. به عنوان مثال شاه عباس جهت تأکید و تأیید مدعایش در باب الهی بودن حکومت به آیه ۲۶ سوره آل عمران استناد جسته است:

«مهام سلطنت و شهریارى و امور خلافت و جهان‌دارى در قبضه قدرت الهى است و از دیوان کرامت نشان توتى الملك من تشاء و تنزع الملك ممن تشاء عطا می‌شود» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۲۳).

با ذکر این آیه، شاه بیان کرده که حکومتش موهبتی از جانب خداوند است. گاهی هم نویسنده در قالب تشبیه و یا تمثیل از آیه/ حدیث استفاده کرده است. نمونه این کاربرد در نامه خان به استاد زیتون نوازنده و در قالب تمثیل آمده است:

ای خلاصه اهل ساز، به‌خاطر می‌رسد که والتین و الزیتون، در شأن ایشان نازل شده، می‌نماید که با وجود هوای رشت، و طور سینین و هذا البلد الامین نشانه‌ای از اوست، و خلعت ایشان که موافق لقد خلقنا الانسان فى احسن تقویم است، چرا میل تولم که داخل ثم رَدَدْنَاهُ اسفل سافلین است نموده‌اند؟ طریق آن که بزودی توجه نمایند که مشتاقیم (همان: ۱۸۶).

در موارد دیگر نیز، نویسنده جهت پیروی از خداوند یا معصومین^(ع) از آیه/ حدیث بهره برده است. مثلاً در نامه شاه اسماعیل دوم به خان آمده:

«ما نیز به مقتضای إرحموا من فى الأرض یرحمکم من فى السماء، بسط بساط رأفت و امتنان جهت اساس کافه جهانیان فرموده ثبات خیر و احسان را بر صفحه خاطر عاطر مصور فرموده بودیم...» (همان: ۸۷).

نویسنده با ذکر حدیثی از پیامبر^(ص) در خصوص مهربانی با مردم، بیان کرده که به پیروی از سخن ایشان با اهل جهان به نیکی رفتار کرده است.^۲

۵-۱-۲. نقد و انکار زیدیه

دو نامه ۷۱ و ۱۰۱ از لحاظ مسائل کلامی در خصوص زیدیه و امامیه نامه‌هایی مهم تلقی می‌شوند. زیدیه فرقه‌ای از شیعیان بودند که پس از امام چهارم امامت را از آن زید بن علی بن حسین^(ع) می‌دانستند. ایشان مطابق سخن پیامبر^(ص) «الحسنُ و الحسینُ إمامان قاما أو قَعدا و أبوهما خیرُ منهما» امامت این دو امام اتفاق نظر دارند (فرمانیان و موسوی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۱۸۶) و خروج به سیف یا قیام را از شروط امامت می‌دانند؛ تا آنجا که زید امامت پدر خود را باور نداشت (خالقداد هاشمی، ۱۳۶۱: ۲۰۴). در نامه ۷۱ به دو اصل اعتقادی زیدیه یعنی امامت امام حسن و امام حسین^{علیهما السلام} بر مبنای نص نبوی^(ص) و شرط خروج به سیف امام اشاره شده است. خان در پاسخ به عریضه فردی که درخواست بازسازی بقعه صاحب مرشد (از زیدیان) را داشته است، اینطور اعتقادات زیدیه را بیان می‌کند:

و مذهب زیدی را مالش این که غیر امام حسن و امام حسین علیهما السلام که نص صریح نبی دارند نه امام دیگر از ائمه اثنا عشری امام نیستند، به واسطه این که خروج به سیف نیستند، چه خروج به سیف از شرایط امامت است (نوزاد، ۱۳۷۳: ۱۳۶).

در نامه ۱۰۱ نیز برخی اعمال این فرقه بیان شده است. از جمله آن که «زن مردم را که قاضی شیعه عقد کرده باشد به تجدید عقد می‌کنند» یا «گفتن علی ولی الله در بانگ نماز وضو را باطل می‌کند» (همان: ۱۸۵). گویا زیدیه آن زمان زنی را که قاضی شیعه -- به واسطه شیعه بودن او -- عقد کرده باشد، مجدد عقد می‌کردند و بر خود حلال می‌دانستند و معتقد بودند ذکر نام امیرالمؤمنین^(ع) در اذان سبب بطلان وضو می‌شود.

۵-۱-۳. پایبندی به احکام و فرادستی طبقه فقها

نمونه‌هایی از احکام فقهی از جمله رعایت طهارت، تقلید از مجتهد، احکام حج و طلاق در پاره‌ای از نامه‌ها ملاحظه می‌شود که تقید مردم زمان در رعایت احکام شرعی را نمایان می‌کند. در باب طهارت در نامه ۷۷ آمده که دفع بول در صورتی که آب یافت نشود و در تیمم طهارت حاصل نشود، سبب عذاب قبر می‌شود. «حبس بول که موجب امراض است و اگر ادرار کنید یمنکن که آب یافت نشود و در تیمم طهارت یقینی حاصل نمی‌شود، اغسل الماء بالماء و استهزوا من البول و طهر به فإن عامه

عذاب القبر منه» (همان: ۱۴۶). نگارنده در بیان این موضوع، به حدیثی منقول از ابوهریره استناد جسته است.

در خصوص تقلید، خان از مردم رانکوه خواسته در خصوص مسائل شرعی به شیخ مراجعه کنند: اما بعد چون رجوع کافه انام به علماء اسلام جهت توضیح معضلات دینیه و تنقیح مشکلات ملیه از لوازم است، فاستلوا اهل الذکر إن کنتم لاتعلمون، مقرر شد که قطنه و سکنه الکای رانکوه و توابع در امور مفصله شرعیه به... شیخ کرم الله کرمه الله که افضل فضلی آن حدود است راجع گشته از او استفسار عقاید و استیفای فواید نمایند و معزالیه را شیخ الاسلام آن محل و مکان دانسته، عمل به فتوای او کنند (همان: ۱۶۲).

نامه ۱۰۸ نیز دربردارنده حکم عدم وجوب حج بر مفلس:

دگر به مفلس چون حج نمی شود واجب نه واجب است به من طوف در گه سلطان
(همان: ۲۰۸)

و نامشروع بودن ازدواج با زن سابق پدر است که در قالب مثالی آمده:

و گر نه داده زر و مال را سه طلاق علی که حامی دین بود و هادی ایمان
به طرز شرع نبی، آن نمی شود که شود طلاق داده والد، حلال فرزندان
(همان)

به عقیده خان، همانطور که زن مطلقه بر پسران مرد حلال نمی شود، زر و مالی که حضرت علی (ع) طبق حدیث «قد طَلَّقَكَ ثَلَاثًا» سه طلاقه کرده اند، بر مسمانان حرام است.

۵-۴. افتخار به سیادت و ارادت به معصومین (ع)

از نتایج گسترش تشیع در ایران تفاخر به سیادت و اظهار ارادت و دوستی با خاندان نبوی (ص) بود که در نامه هایی از این مجموعه راه یافته است. آنطور که در یک نامه نگارنده صراحتاً محبت خود را به ائمه (ع) بی آنکه از زیدیان زمان بترسد، ابراز کرده است: «من چه ابلهی باشم که در دوستی ائمه معصومین علیهم السلام از باطن زیدی ترسم؟... الحمدلله که محبت امام چند داریم...» (همان: ۱۸۵) و در موردی دیگر به سیادت و انتسابش به خاندان پیامبر (ص) چنین اشاره کرده است: «چون از خاندان ولایت و نبوتیم ظاهراً با هر کسی که در مقام شفقت و مرحمت در می آییم باطن ما نیز مثل ظاهر است و خدشه ای [در باطن نیست]» (همان: ۲۱).^۳

۵-۱-۵. اشتیاق فراوان به اعمال عبادی و صیانت اجتماعی مناسک

از دیگر جلوه‌های دینی فرهنگ که به قلم نگارندگان نامه‌ها درآمده، اشاره به اعمال عبادی مسلمین از جمله امر به معروف، حج، زیارت حرم رضوی و عتبات و سنت وقف است. با خواندن نامه‌هایی که این محتوا را در خود گنجانده‌اند، بار دیگر اهمیت مذهب در فرهنگ و زندگی مردم این عصر بر خواننده معلوم می‌شود.

۵-۱-۵-۱. وجوب امر به معروف و نهی از منکر بر عموم مردم

در نامه‌های ۳۲، ۸۵ و ۹۵ پیکره‌متنی از امر به معروف و نهی از منکر سخن رفته است؛ چنانچه در نامه ۳۲ شاه طهماسب پس از برشمردن خطاهای خان احمد خود و مردم را ملزم به امر به معروف و نهی از منکر می‌داند:

همه ساله صدهزار زنا لاقل در آن ملک واقع شود ... و اکثر آن دیار در مجلس او همیشه به ساز و قمار اشتغال نمایند و دیگر بدیع که از عدم تقید او به شریعت غرا [در آن ولا] پیدا شده بسیار است پس بنابراین به واسطه امر معروف و نهی منکر بر کافه خلایق منع و زجر او و توابع او لازم است و واجب (همان: ۶۸).

۵-۱-۵-۲. حج و زیارت عتبات و مشهد رضوی

زیارت خانه خدا و مرقد ائمه معصوم^(ع) اعمالی هستند که اولی بین تمام مسلمانان و دومی میان شیعیان رسمیت دارد. نامه‌هایی چند از این مجموعه نیز به موضوع حج و زیارت عتبات و حرم امام رضا^(ع) پرداخته است. در یک حکمنامه از سوی خان آمده که خواجه علی‌بیک -- که دولت خان مدیون وی است -- «خاطر از علائق لاطایل پرداخت و داعیه طواف بیت‌الله الحرام که از ارکان رفیعۀ اسلام است، مصمم ضمیر ساخت» و طلب اجازه برای رفتن به حج کرده است. پس از مرزداران خواسته «مقدم شریف ایشان را به غایت الغایت معزز و مکرم داشته، خدمات به تقدیم رسانند و رعایت اعز مشارالیه از واجبات داند» (همان: ۱۶۴-۱۶۵).

خان همچنین در نامه به ملاجلال منجم از سفر به عتبات و محرومیت از زیارت کربلا و نجف به واسطه شیوع طاعون گفته (همان: ۱۹۰) و در نامه به شاه طهماسب ادعا کرده زیارت امام رضا^(ع) و «طواف مشهد رضوی» را «به سلطنت دو جهان برابر نمی‌کند» (همان: ۷۵).

۵-۱-۳. کمال مرتبه صله رحم

عملی است که در اسلام بسیار بدان سفارش شده است. خان در پاسخ به نامه سلطان محمد رستم‌داری به این عمل اشاره می‌کند و معذرت‌نامه سلطان را که عمه‌زاده او نیز بوده «محمول بر کمال مرتبه ملاحظه صله رحم» (همان: ۲۵) می‌داند.

۵-۱-۴. سنت وقف

بعد مذهبی وقف در نامه ۸۸ به چشم می‌خورد. فردی با نام ملا عبدالوهاب بر مزار مولانا ابراهیم جیلانی بقعه‌ای احداث کرده و منافع بقعه را در امور خیر مثل اطعام رهگذران و غیره صرف کرده است. آنگاه از روی ارادت و اخلاص «آن محل و مکان و املاک و اراضی را وقف سده سنیه گردانید تا ثوابات و حسنات این خیرات و مبرات نثار و ایثار روح پرفتوح آن امام انام و ملجأ خاص و عوام شود». خود نیز تولیت آن بقعه را به عهده گرفته و وصیت کرده که پس از او فرزندانش متولی آن مکان شوند (همان: ۱۶۰).

۵-۱-۵. تصوف و عقاید صوفیانه

در خصوص عقاید صوفیه و سلسله‌های عرفانی اشاراتی در نامه‌ها صورت گرفته است.^۴ چنانچه در نامه ۷ خان احمد بحث دیدار خداوند با چشم سر را پیش کشیده و ادعا نموده که خود را منکر لقاء نمی‌داند:

یا حضرت خلیل جلیل ... پیش طایفه ناجیه صوفیه که اگر دیگران معبود را دانسته‌اند ایشان به چشمی که می‌توان دید دیده‌اند و منکر لقا نیستم، تا حاشا از زمره اولئک الذین کفروا بآیات ربهم و لقائه نباشم (همان: ۳۳).

و در نامه ۹۰ حکم پیشوایی میرحیدر در سلسله حیدریه را صادر کرده که از جهت معرفی سلسله حیدریه (منسوب به جلال‌الدین حیدر) و آداب ورود به آن اهمیت دارد:

... سید الاکبر میر حیدر به حضور رسید و داعیه انتظام در حزب کرامت‌ارتسام درویشان سلسله شریفه سلطان جلال‌الدین حیدر روح الله روح الاطهر ظاهر گردانید و او را علی طریق ارباب الطریق به فاتحه و تکبیر و تصدیق و تقریر و تعلیم قواعد و تفهیم عقاید بدین زمره رفیع منسوب گردانیدیم (همان: ۱۶۳).

۵-۲. بعد زبانی فرهنگ

عناصر زبانی در هر متن ادبی از آن جهت که فرهنگ زبانی یک ملت را به تصویر می‌کشند، قابل تأمل‌اند. در *نامه‌های خان احمدخان گیلانی* جلوه‌های زبانی و ادبی همچون کاربرد شعر، امثال، واژگان ترکی و گیلکی و ناسزا دیده می‌شود که در شناخت جنبه‌هایی از زبان و ادبیات آن دوره اهمیت فراوان دارد.

۵-۲-۱. اشعار

شماری از منابع ادبی و تاریخی، از خان احمد به عنوان مردی ادیب و شعردوست یاد کرده‌اند. عبدالحسین نوایی در نگارش سرگذشت خان احمد، او را «مردی شعرشناس و شاعر و ادیب» خوانده (همان: ۹) و گلچین معانی در توضیح قصیده حیاتی گیلانی در مدح خان احمد آورده است که «علما و فضلا، شعرا و ظرفا، ارباب هنر و اصحاب خبرت و جمیع اهل معارک سیما کشتی گیران» از منافع و عواطف خان برخوردار بودند (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۴۴). به گواه او در *کاروان هند* (۱۳۶۹) و *مکتب وقوع* (۱۳۷۴)، شاعرانی چون میلی هروی، قراری گیلانی، حیاتی گیلانی و ذوقی تونی نزد خان تربیت و از عنایات او بهره‌مند می‌شدند. پس جای شگفت نیست که در پیکره متنی، شاهد نامه‌هایی باشیم که به شعر نگاشته شده‌اند (نامه‌های ۵۰، ۵۱، ۸۱، ۸۲، ۱۰۷ و ۱۰۸) و یا در آنها ابیاتی از شاعران بزرگ - به‌ویژه سعدی و حافظ - تضمین شده باشد.^۵ مثلاً قاضی محمد ورامینی به دستور شاه طهماسب نامه‌ای منظوم به خان نوشته که ده بیت آغازین آن وصف گیلان است:

به روزگار خداوندگار فخر جهان بعینه همچو بهشت است عرصه جیلان
توان بهشت برین خواندنش که هست درو همیشه فیض بهاری و نیست فصل خزان ...
(نوزاد، ۱۳۷۳: ۱۹۸)

آنگاه با تخلصی چنین، آغاز به ستایش خان احمد می‌کند:

چه حاجتی به ازین کاندرو بود والی سپهر مشرق و مغرب ستوده احمدخان
(همان: ۱۹۹)

گوینده در پنجاه و دو بیت فضایل خان را می‌ستاید و نامه خود را با دعا در حق خان گیلان به پایان می‌رساند:

همیشه تا که سراید، هزار، از سر حال مدام تا که درآید، به باغ، گل خندان
چو گل به باغ ایالت هزار سال بخند به ظل دولت شاهی هزار سال بمان

(همان: ۲۰۳)

خان احمد این نامه را متقابلاً به شعر پاسخ می‌دهد و با شرح دوری از شاه صفوی و درخواست عنایت از او، سخن خود را آغاز می‌کند:

فغان که سوخت مرا جان ز آتش هجران
چنین که کشتی من اوفتاده در گرداب
به غیر غرق شدن چاره‌ای نمی‌دانم
و گرنه چاره کارم نمی‌توانم کرد
هزار درد مرا و تمام بی‌درمان
گسست لنگر و از کف ربود ضعف عنان
مگر که نوح نجاتم دهد از این طوفان
به غیر مرحمت شاه وقت و نوح زمان

(همان: ۲۰۴)

سپس در ده بیت، به رسیدن نامه شاه و وصف آن می‌پردازد. آنگاه از احوال مردم گیلان می‌گوید. مردمی که:

همه چو آتش سوزنده‌اند، دور از آب
همه چو صورت دیوار ناامید از قوت
ستاده جمله ز حسرت چو خاک پابرجا
ز آه سینه‌اشان خشک گشته دریاها
جزیتشان همه ثابت چو مال گبر و یهود
همه چو آب روان می‌دوند از پی نان
نشسته‌اند یکایک به کار خود حیران
ز بس که باده صفت گشته‌اند سرگردان
ز آب دیده‌اشان کوه‌ها شده عمان
به آن که هیچ از اینها نیامده کفران

(همان: ۲۰۶)

خان توجه بیشتر شاه به روم (عثمانی) را باعث مشکلات مردم و مسائل مذهبی تلقی می‌کند:

چو لطف شاه به رومیه بیشتر باشد
مدد همی طلبند از حنیفه و عثمان
(همان)

و پس از بیان مطالبی چند، با دعا در حق شاه نامه خود را پایان می‌بخشد:

مناسب آن که ازین پس دعای شاه کنم
همیشه تا متوالی رسد ز حکم قضا
نهال زندگیش از خزان مصون بادا
چو شکر منعم واجب شده‌ست بر انسان
به باغ نوبت عدل بهار و ظلم خزان
خوش است باغ جهان در پناهش آبادان

(همان: ۲۰۹)

این نامه جدا از ارزش ادبی، از آنجا که وضع مردم گیلان و ارتباط خان با شاه ایران را نشان می‌دهد، از منظر اجتماعی و سیاسی نیز اهمیت فراوان دارد. به اذعان خان، درگیری شاه با عثمانی‌ها (رومیان) سبب برخی آشفتگی‌ها در داخل ایران شده است که خان گیلان با صراحت آنها را بیان می‌کند.

از این‌ها گذشته، همان‌طور که منابع تاریخی گواهی می‌دهند، در عصر صفوی قهوه‌خانه‌ها کانون گرد همایی مردم بوده و در آن اموری چون خوانش متون و اشعار شاعران جریان داشته است. از طرفی، درگیری نظامیان ایران در مرزهای شرقی و غربی و اوضاع ملتهد سیاسی، مردم را به خواندن آثار حماسی به خصوص شاهنامه بیشتر متمایل می‌کرد. به همین دلیل نقالان در قهوه‌خانه‌ها به نقل روایات حماسی می‌پرداختند و مردم می‌کوشیدند آنها را در ذهن و ضمیر خود به ثبت برسانند (لسان، ۱۳۵۴). از آنجا که ابیاتی از شاهنامه و دیگر اوزان حماسی در نامه‌ها تضمین شده است، می‌توان آنها را از منظر هویت ملی هم بررسی کرد. به عنوان مثال در نامه شاه طهماسب به خان احمد گیلانی که در توبیخ سرکشی‌ها و اقدامات قبیح او نوشته شده، وقتی شاه طهماسب از فردی با نام کیارستم یاد می‌کند، بیتی درباره رستم از فردوسی نقل می‌کند:

«... و شجاعت آثار کیارستم

گمانت چنان بود کو رستم است و یا آفتاب سفیده دم است
با اکثر متعینان خود مثل مهرداد و ایشیک آقاسی و غیر ذلک در رشت گذاشتی...» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۶۵).

تأثیرپذیری از هویت ملی تنها به شاهنامه ختم نمی‌شود و نگارندگان بنا بر محتوای نامه خود، از دیگر متون و وزن‌های حماسی نیز بهره گرفته‌اند. شاه طهماسب در نامه به خان، به منظور نصیحت و تعلیم شیوه مملکت‌داری، بیتی از سعدی را «اندر دلداری هنرمندان» و لزوم پرورش «اهل شمشیر» و «اهل قلم» نقل کرده تا خان از آن عبرت بگیرد:

قلم‌زن نگه دار و شمشیرزن
نه مطرب که مردی نیاید ز زن
(همان: ۶۸)

نامه خان احمد به کامران میرزا کوه‌دمی، یکی از حاکمان گیلان، که به منظور دفاع در برابر «کنایه»‌های او نوشته شده نیز دربردارنده یک نصیحت است. خان به کامران میرزا هشدار داده که «به زور بازوی خود غره نشوند و از تقدیر الهی غافل نگردند» و در همین راستا بیتی از بوستان سعدی را به کار بسته:

نه شیران به سرپنجه خوردند و زور نه سختی رسد از ضعیفی به مور
(همان: ۱۰۴)

و شاه طهماسب در آغاز نامه به خان احمد گیلانی از مشیت الهی و عنایت پیامبر^(ص) در به سلطنت رسیدن دودمان صفوی گفته و لطف الهی را مایه تمام کامروایی‌های خود دانسته است. آنگاه خود بیتی در بحر متقارب سروده و ضمیمه کلامش کرده است:

چو لطف خدا شد مددکار ما به هر کار دولت بود یار ما
(همان: ۶۳)

۵-۲-۲. امثال

مثل‌ها عبارات و جملاتی هستند متضمن ماجرای خاص که افراد در موقعیت‌های مشابه آن‌ها را به کار می‌گیرند. هر قوم و ملتی ضرب‌المثل‌های خاص خود را دارد که در شناخت زبان و فرهنگ ایشان شایان توجه است. در نامه‌ها نیز امثالی به فارسی و عربی و حتی گیلکی به کار رفته که به صورت الفبایی در جدول زیر عرضه شده است:

*از نردبان هر که بالا می‌رود دیرترک می‌رود و هر که می‌افتد زودترک می‌جسته (نامه ۴۶)، *السلطان فی البلد، کالروح فی الجسد (نامه ۷۲)، *الشاكرُ يستحقُّ المزید (نامه ۴۴)، *العاقلُ یکفیه الاشارة (نامه ۱۰۵)، *العیان لا یتحتاج الی البیان (نامه ۳۹)، *حلوا نه آن خورد که بود دست او دراز/ حلوا کسی خورد که دهد زرق بی‌نیاز (نامه ۴۶)، *خویره خورم، خوی‌ره گردانم (نامه ۱۰۶)، *ذکرُ الوحشۃ وحشۃ (۴۳ نامه)، *کارد به استخوان رسیدن (۳۳ نامه)، *ما همه امتان جد توایم (نامه ۱۰۴)

در نامه خان به کامران میرزا کوه‌دمی -- از سرداران گیلان -- دو ضرب‌المثل بدین شرح آمده است:

به دولت دو سه روزه مغرور مشو که ترقی را مثل حرکت صعودی گرفته‌اند، و مثل است که از نردبان هر که بالا می‌رود دیرترک می‌رود و هر که می‌افتد زودترک می‌جسته، چه حرکت هبوطی فری آسان‌تر است، مثل قدما است:

حلوا نه آن خورد که بود دست او دراز حلوا کسی خورد که دهد زرق بی‌نیاز
(همان: ۱۰۴)

همچنین اصطلاح گیلکی «خویره خورم، خوی‌ره گردانم» (نامه ۱۰۶) اگرچه معنای آن واضح نیست اما از این نظر که مختص زبان و فرهنگ گیلان است، حائز اهمیت است.

«و شما به قول بیه پیشی، خویره خورم، خوی ره گردانم، سلوک نموده اند که من خداوندی آنها بایدم کرد» (همان: ۱۹۴).

۳-۲-۵. واژگان ترکی

از آنجا که شاه عباس ترک نژاد بود و دولتمردان وی اصالت ترک داشتند، دور از انتظار نبوده که واژگان ترکی در نامه‌ها راه پیدا کند. چنانچه اغلب مناصب حکومتی و اصطلاحات گوناگون به زبان ترکی آمده است. در ادامه، واژگان ترکی نامه‌ها با معنای فارسی شان از لغتنامه دهخدا بیان می‌شود:

«اقلی» (نامه ۴۰) = پسر، «الکا / الگا / الکه» (نامه‌های ۳، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۶، ۴۲، ۴۶، ۸۹، ۹۳، ۹۹، ۱۰۶) = مُلک و ناحیه، «ایلچی» (نامه‌های ۳۶، ۴۲، ۱۰۷) = فرستاده، «بیگ / بیگ» (نامه‌های ۱، ۴، ۱۹، ۲۴، ۲۸، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۴۰، ۴۵، ۶۸، ۹۱) = لقب اشخاص بزرگ، «تمغا» (نامه ۴۴) = مهر شاه بر فرمان‌ها. «تومان» (نامه‌های ۱۲، ۳۲، ۳۳، ۴۹، ۵۰، ۷۰، ۱۰۷) = ده هزار. «ترخان» (نامه‌های ۷۵، ۱۰۷، ۱۰۸) = معافیت خطا، «تیول» (نامه‌های ۳۲، ۴۴، ۴۶) = واگذار کردن عواید زمین یا مالیات روستا به یکی از خدمتگذاران دربار در ازاء مواجب، «سیورغال» (نامه‌های ۳۲، ۳۳) = زمینی که پادشاه جهت معیشت به مستحق دهد، «شلتاق» (نامه ۴۴) = نزاع شرعی، «قورچی» (نامه‌های ۳۲، ۶۸) = سلاح‌دار، «مچلکا» (نامه‌های ۴۸، ۸۰) = عهدنامه مجرمان، «مشتلق» (نامه ۴۵) = شکرانه، «یراق» (نامه ۶۸) = سلاح. «ایشیک آقاسی» (نامه‌های ۳۲، ۴۵) دبیرسیاقی در حاشیه ترجمه سازمان اداری حکومت صفوی اثر ولادیمیر مینورسکی نوشته است «= رئیس سران درگاه بوده که از جمله وظایف او ریاست تشریفات در مجالس عمومی و سرپرستی دربانان و نگهبانان و آقایان بوده است» (دبیرسیاقی، ۱۳۳۴: ۸۸). «یساول باشی» (نامه‌های ۳۲، ۳۳) = از ریشه مغولی یسا yasa به معنای «قانون یا فرمان» است و یساولان مجریان فرمان‌های سلطان در پیشگاه وی بوده‌اند (همان: ۱۲۰).

«در تاریخ ماه محرم، حسین قلی‌بک یساول باشی قورچی شاملو را نزد تو فرستادیم که کس و مردم خود را از گیلان بیه پس، حسب حکم جهان مطاع بازگردان» (نوزاد، ۱۳۷۳: ۶۴-۶۵).

۴-۲-۵. واژگان گیلکی

اصالت گیلکی و حکومت بر خطه گیلان بر دایره واژگانی خان احمد گیلانی مؤثر بوده؛ آنطور که پاره‌ای اصطلاحات و لغات گیلکی به شرح زیر در مکاتبات او دیده می‌شود:

«ترشربت‌پزی» و «گمچ‌کن» دو پیشه هستند. شربت‌پزی منصب افرادی بوده که در حلواخانه کار می‌کرده‌اند (همان: ۳۱۶):

«تیرشربت‌پزی چیزی نیست که ساختن آن مشقتی داشته باشد» (همان: ۱۱۵).

و گمچ‌کن سازنده ظروف سفالی و مرکب از گمچ به معنی «گونه‌ای ظرف سفالی بدون لعاب یا لعابدار گیلکی و مخصوص پخت خورش» و کون در معنی «سازنده» است (همان: ۲۳۸):

«عرضه داشت کمترین بندگان گمچ‌کن، به عرض می‌رساند که چون منصب دیوان را به اهل اصناف شفقت فرموده‌اند بنده هم داخل اصنافم. مهرداری کوچک را بر بنده شفقت فرمایند» (همان: ۱۰۹).

«دوساق» حبس و «ریکا» در گویش مازنی به معنای پسر است (دهخدا «پسر»). «کاسه / کاس» لقبی گیلکی و به معنی «دارنده چشمان آبی یا سبز زیتونی» است (نوزاد، ۱۳۷۳: ۲۱۸). «ورستر» نیز «گونه‌ای نگهبانی ملی و یا تشکیلات مدافعان مردمی بوده است و شاید فرمانده این گروه ورستر نامیده می‌شده است» (همان: ۲۴۳).

۵-۲-۵. ناسزا

در نامه‌های ۳۲، ۵۰، ۵۷، ۶۴، ۱۰۱ برخی الفاظ رکیک و دور از ادب در مواجهه با افراد ملاحظه می‌شود که در شناخت فرهنگ زبانی آن دوره حائز اهمیت است. مثلاً در نامه شاه طهماسب به خان آمده:

«و دیگر آن کیدی حرام‌زاده بقیه‌السیف احمد نام ملازم سلطان بایزید که قدمش به او مبارک بود ... منع نمودی» (همان: ۶۷).

و خان در پاسخ به فردی که ادعا کرده بود او را در خواب دیده آورده است: «اگر از جانب خدا سخن داری جواب این، و اگر از جانب خود سخن داری سخن تو ده گز به نیم گوز» (همان: ۱۲۶).

۵-۳. کنش‌های فرهنگی

نامه‌های پیکره‌متنی از کنش‌هایی سخن آورده که در شناخت فضای فرهنگی عصر صفوی بسیار ارزشمندند؛ همچون «روضة‌خوانی» و «گلابگیری» که اولی متناسب با فضای عقیدتی این عصر و

دیگری ویژه دربار خان بوده و سبب برجستگی این اثر در معرفی سنت‌های اجتماعی و فرهنگی عصر صفوی در مقایسه با سایر منشآت و نامه‌ها شده است. این کنش‌ها عبارت‌اند از:

۵-۳-۱. آزاد کردن بنده

خان طی نامه‌ای یک غلام هندی را برای پاداش الهی آزاد کرده است:

«یک نفر غلام هندی‌الاصل، متوسط القامه، بین السواد و البیاض، المسمی به استاد بهار، که به طریق ابتیاع از مولوی جمشید قصه‌خوان به این جانب تعلق عبدیت پیدا کرده بود، قیلاً لثواب الله، آزاد کرده شد» (همان: ۱۰۶).

۵-۳-۲. روضه‌خوانی

روضه‌خوانی و عزاداری در ایام شهادت ائمه^(ع) از دستاوردهای گسترش تشیع در ایران عصر صفوی بود. پس از آن که حسین واعظ کاشفی کتاب *روضه‌الشهدا* را در رثای شهدای کربلا نوشت، از همان آغاز عصر صفوی این مقتل در مجالس سوگواری امام حسین^(ع) خوانده می‌شد و کسانی که *روضه‌الشهدا* می‌خواندند به روضه‌خوان و این مجالس به روضه‌خوانی معروف شد (سجودی، ۱۳۹۲: ۵۴). روضه‌خوان‌ها نزد شیعیان مورد احترام بودند؛ همانطور که در نامه‌های ۸۶ و ۹۸ خان احمد مردم را به رعایت روضه‌خوان فراخوانده است:

چون در همه بلاد مسلمین متعارف است که امرا و اماجد و اعیان بعد از استماع روضه شهدا رعایت روضه‌خوان نمایند مقرر فرمودیم که از آن قبل جماعتی که به تجدید از روضه‌خوان مجلس... مولانا محمد حافظ، آن عبارت کثیر البلاغه به افصح لسان و ابلغ بیان شنیده‌اند امداد و اسعاد و هواداری او به وجه بلیغ نمایند (همان: ۱۵۸).

۵-۳-۳. گلاب‌گیری

نامه ۲۱ را خان به شاه قاسم گلابگیر نوشته است. مصحح در توضیح این نامه گلابگیری را یکی از رسوم دربار خان احمد دانسته است. اما جدا از رسم دربار، این عمل می‌تواند به عنوان یک کنش اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. به‌خصوص که خان از شاه قاسم خواسته در کنار گلابگیری، فنون آن را نیز آموزش دهد:

... تصویر ضمیر حقایق‌پذیر اعلی‌حضرت... سیدا شاه قاسما ... آنکه، قبل ازین در حضور ملازم ایشان مقرر شده بود که گلابگیری که مهارتی داشته باشند بفرستند که تا دو هفته توقف نموده

چند مینا گلاب بگیرد و تعلیم دقایق این فن نمایند، حالا که وقت رسیده اگر ملتفت شوند در محل خود است (همان: ۴۹).

۴-۵. خرافات و باورهای عامیانه

یکی از نکات جالب توجه نامه‌ها باورهای خرافی مردم مثل اعتقاد به طالع و تأثیر کواکب در سرنوشت است.^۶ به عنوان مثال باور به سعد و نحس اوقات با طرح مباحثی چون طالع‌بینی و علم رمل در نامه به ملاجلال منجم آمده است. خان در این نامه بی‌اعتقادی خود نسبت به این مسائل را اظهار کرده است:

... از طریق دانایان نجوم بیرون رفته که بنای ساعت منازل دیلمان و لاهجان را، ملا میرحسین بد تعیین کرده که یکی بندی‌خانه و دیگری فسق‌خانه شده. ای صاحب انصاف، صاحب‌خانه را قران نحسین سرطانی که اصعب قرانات نحسین است، هر گاه در طالع شود، بلای منزلی چون دفع آن می‌تواند کرد (همان: ۱۹۰).

باور عامیانه دیگر «کم خردی بلندقامتان» است که در نامه به ملا میرحسین وزیر آمده:

«اگر چه می‌گویند که مردم دراز بی‌عقل می‌باشند، اما آنقدر بی‌عقل نیستند که تمیز کوه تا گیلان نکنند» (همان: ۱۳۳).

۶- بحث و نتیجه‌گیری

با مراجعه به نامه‌های خان احمدخان گیلانی، نخستین مسأله‌ای که در خصوص فرهنگ عصر صفوی جلب توجه می‌کند، موضوعات مذهبی طرح شده در نامه‌هاست که بر مبنای آنها می‌توان گفت: جامعه آن زمان رویکردی مذهبی داشته و مردم از اعتقادات محکمی برخوردار بوده‌اند که باورهایشان را حتی در مکاتباتشان بروز می‌داده‌اند. کاربرد فراوان آیات و احادیث ضمن کلام که نشان از الزام نگارندگان به حفظ کلام خدا و معصومین^(ع) دارد، بیان دیدگاه‌های شیعه، گفت‌وگوهای کلامی با مذاهب اهل سنت و زیدی و طرح مسائل فقهی و صوفیانه همگی گواه بر جوّ مذهبی آن زمان است که بخش قابل توجهی از آنها تحت تأثیر گسترش تشیع در آن عصر است. پس از مسائل آیینی، محتوای فرهنگی دیگر مقولات زبانی است که در قالب واژگان ترکی و گیلکی، اشعار و تعبیرات عامیانه بازتاب یافته است. اصالت آذری صفویان و تعلق خان احمد به خطّه گیلان دلیل بر وفور واژگان ترکی و گیلکی -- به عنوان یک اجتماع خاص -- در نامه‌هاست. در این میان، کاربرد فراوان

شعر در کنار امثال و اصطلاحات عامیانه که جلوه‌گر شعر دوستی خان گیلان و روحیات و باورهای مردم آن روزگار است، در شناساندن فرهنگ زبانی عصر صفوی شایان توجه است. این اشعار در مضامین مرتبط با کلام بوده و از شاعران مختلف گذشته و معاصر با صفویان نقل شده است. تا آنجا که برخی نامه‌ها به شعر نوشته شده است. همچنین، با نظر به اوزان حماسی به کار رفته در نامه‌ها، به خصوص تضمین از شاهنامه فردوسی، نقش هویت ملی در فرهنگ و ادب مردم آن زمان شایان توجه است. از دیگر عناصر بازنماینده فرهنگ زبانی مثل‌ها هستند که از باورها و رخدادهای زندگی انسان مایه گرفته‌اند. مقوله فرهنگی دیگر سنت‌های اجتماعی و پنداشت‌های خرافی هستند که دیدگاه‌های عامیانه آن زمان را بازتاب می‌دهند و در نمایاندن سیمای فرهنگی آن زمان نقش قابل ملاحظه‌ای دارند.

یادداشت‌ها

۱. بیه پیش در شرق سفیدرود با مرکزیت شهر لاهیجان و بیه پس قسمت غربی آن با مرکزیت شهر رشت بود.
۲. آیات و احادیث بیشتر در نامه‌های ۲، ۷، ۳۲، ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۵، ۴۶، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۸۰، ۸۵، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۱۰۱، ۱۰۲ و ۱۰۸.
۳. ر.ک به نامه‌های ۲، ۳۵، ۳۸، ۴۳ و ۱۰۱.
۴. ر.ک شود به نامه‌های ۷، ۷۳، ۸۰، ۹۰، ۱۰۴ و ۱۰۶.
۵. اشعار بیشتر در نامه‌های ۴، ۶، ۱۱، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۴۵، ۵۳، ۵۵، ۶۲، ۷۳، ۷۶، ۸۷، ۹۲، ۹۹ و ۱۰۶.
۶. ر.ک به نامه‌های ۱، ۲، ۳۲، ۳۶، ۳۹، ۴۴ و ۱۰۴.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

این مقاله تماماً توسط نویسندگان و بدون استفاده از ابزارهای تولید متن مبتنی بر هوش مصنوعی نگارش شده است.

منابع

- آیدوغموش اوغلو، جهاد. (۱۳۹۷). مسأله گیلان و مکاتبات بین دولت عثمانی و دولت صفوی، در *فاصله سال‌های ۱۰۰۵-۱۰۰۶ هـ.ق/ ۱۵۹۰-۱۵۹۶ م*، ترجمه احمد برجلو و نصرالله پورمحمدی املشی. *تاریخنامه خوارزمی*، ۵ (۲۱)، ۱-۱۵.
- بزرگ بیدلی، سعید و ایرانی، نفیسه. (۱۳۸۹). بررسی زندگانی «میرتذکره» در آیین منشآت او. *تاریخ ادبیات*، ۳ (۳)، ۲۳-۵۴.
- بهرام‌نژاد، محسن. (۱۳۸۷). منشآت محمدحسین تفرشی کندوکاوی در زندگی فرهنگی و دیوانی او. *آیین میراث*، زمستان (۴۳)، ۹۳-۱۲۴.
- پورعزت، علی اصغر. (۱۳۸۵). شناسایی مبانی و شاخص‌های پایدار تدوین چشم‌انداز فرهنگ کشور (بر اساس تحلیل منطقی متن نهج‌البلاغه و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران). تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- چلبی، مسعود. (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی*. تهران: نشر نی.
- حضرتی صومعه، زهرا و مبارک، سهیلا. (۱۳۹۴). *مبانی جامعه‌شناسی*. تهران: بهمن برنا.
- خالقداد هاشمی، مصطفی. (۱۳۶۱). *توضیح‌الملل ترجمه کتاب «الملل و النحل» ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی*. با مقدمه و حواشی و تصحیح و تعلیقات سید محمدرضا جلالی نایینی. تهران: انتشارات اقبال.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغتنامه*. تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.
- زبان‌فهم نصیری، سارا؛ حسن‌زاده، اسماعیل و احمدی، نرگس. (۱۳۹۶). واکنش به فرامین ممنوعیت شراب، مواد مخدر و ریش‌زدن در چند نامه اخوانی از قرن یازدهم. *مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۹ (۳۴)، ۲۵-۵۰.
- سجودی، مرتضی. (۱۳۹۲). *فرهنگ عامه در زمان صفویه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهید چمران اهواز.
- فرمانیان، مهدی و موسوی‌نژاد، علی. (۱۳۸۶). *زبیدی «تاریخ و عقاید»*. قم: نشر ادیان.
- فلسفی، نصرالله. (۱۳۳۹). *زندگانی شاه عباس اول*. جلد سوم. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- گلچین‌معانی، احمد. (۱۳۷۴). *مکتب وقوع در شعر فارسی*. مشهد: دانشگاه فردوسی.

گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). *کاروان هند*. جلد اول. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

لسان، حسین. (۱۳۵۴). شاهنامه‌خوانی. در نشریه هنر و مردم. (۱۵۹-۱۶۰). دی و بهمن. صص ۲-۱۶.

مباشری، محبوبه. (۱۳۸۹). *فرهنگ اجتماعی عصر مولانا*. تهران: سروش.

متولی، عبدالله. (۱۳۹۱). بازتاب رویکردهای مذهبی در مراسلات عصر صفوی. در *مطالعات تاریخ اسلام*، ۴ (۱۲)، ۱۶۹-۱۹۱.

مؤمنی راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم و مزینی، ناصر. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. *فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی*، ۱۴ (۴)، ۱۸۷-۲۲۲.

مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۳۴). سازمان اداری حکومت صفوی با تحقیقات و حواشی و تعلیقات استاد مینورسکی بر تذکره الملوک، ترجمه مسعود رجب‌نیا. حواشی و فهرس و مقدمه و امعان نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: زوار.

نیک‌گهر، عبدالحسین. (۱۳۷۳). *مبانی جامعه‌شناسی و معرفی تحقیقات کلاسیک جامعه‌شناختی*. تهران: رایزن.

نویی، عبدالحسین و غفاری‌فر، عباسقلی. (۱۳۸۸). *تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره صفویه*. تهران: سمت.

نوزاد، فریدون (مصحح). (۱۳۷۳). *نامه‌های خان احمد گیلانی*. تهران: بهمن.

Persian References Presented in English

Aydogmuşoglu, J. (2018). Mas'ale-ye Gilan va mokatebat beyn-e dowlat-e Osmani va dowlat-e Safavi, dar fasele-ye salha-ye 999-1005 AH/1590-1596 CE (A. Borjloo & N. Pourmohammadi Amlashi, Trans.). *Tarikhnameh-ye Khwarazmi*, 5(21), 1-15. [In Persian]

Bahramnejad, M. (2008). Monsha'at-e Mohammad Hossein Tafreshi: Kandokavi dar zendegi-ye farhangi va divani-ye u [The correspondence of Mohammad Hossein Tafreshi: An inquiry into his cultural and administrative life]. *Ayeneh-ye Miras*, (43), 93-124. [In Persian]

Bozorg Bidli, S., & Irani, N. (2010). Barrasi-ye zendegani-ye "Mir Tazkereh" dar āyene-ye monsha'at-e u [A study of the life of "Mir Tazkereh" through his correspondence]. *Tarikh-e Adabiyat*, 3(3), 23-54. [In Persian]

- Chalabi, M. (1996). *Jame'e-shenasi-ye nazm: Tashrih va tahlil-e nazari-ye nazm-e ejtema'i* [Sociology of order: Description and theoretical analysis of social order]. Ney Publishing. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh* [Dictionary]. Dehkhoda Dictionary Institute. [In Persian]
- Falsafi, N. (1960). *Zendegani-ye Shah Abbas-e Arval* [The life of Shah Abbas I] (Vol. 3, 3rd ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Farmanian, M., & Mousavinejad, A. (2007). *Zeydiyye: Tarikh va aqayed* [Zaydiyyah: History and beliefs]. Adyan Publication. [In Persian]
- Golchin Ma'ani, A. (1990). *Karevan-e Hend* [The caravan of India] (Vol. 1). Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute. [In Persian]
- Golchin Ma'ani, A. (1995). *Maktab-e Voqu' dar she'r-e Farsi* [The Voqu' school in Persian poetry]. Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Hazrati Some'e, Z., & Mobarak, S. (2015). *Mabani-ye jame'e-shenasi* [Basics of sociology]. Bahman Borna. [In Persian]
- Khaleghdad Hashemi, M. (1982). *Towzih al-Melal*, translation of *Al-Melal va al-Nehal* by Abu al-Fath Mohammad ibn Abd al-Karim Shahrestani (S. M. R. Jalali Naeini, Ed., intro., & annot.). Eqbal Publications. [In Persian]
- Lesan, H. (1975). Shahnameh-khani [Reading the Shahnameh]. *Honar va Mardom*, 159–160, 2–16. [In Persian]
- Minorsky, V. (1955). *Sazman-e edari-ye hokumat-e Safavi ba tahqiqat va havashi va ta'liqat-e ostad Minorsky bar Tazkerat al-Moluk* [The administrative organization of the Safavid government, with Professor Minorsky's research and notes on the Tazkerat al-Moluk] (M. Rajabnia, Trans.; M. Dabirsiaqi, annotations, indices, & intro.). Zavvar. [In Persian]
- Mobasheri, M. (2010). *Farhang-e ejtema'i-ye asr-e Molana* [The social culture of Rumi's era]. Soroush. [In Persian]
- Momeni Rad, A., Aliabadi, Kh., Fardanesh, H., & Mazini, N. (2013). Tahlil-e mohtava-ye keyfi dar ayin-e pazhuhesh: Mahiyat, marahel va e'tebar-e natayej [Qualitative content analysis in research: Nature, stages, and validity of results]. *Faslname-ye Andazegiri-ye Tarbiyati*, 14(4), 187–222. [In Persian]
- Motevalli, A. (2012). The reflection of religious approaches in Safavid-era correspondence. *Motale'at-e Tarikh-e Eslam*, 4(12), 169–191. [In Persian]
- Navaei, A. H., & Ghaffari Far, A. Q. (2009). *Tarikh-e tahavvolat-e siyasi, ejtema'i va farhangi-ye Iran dar donre-ye Safaviyeh* [History of Iran's political, social, and cultural transformations in the Safavid period]. Samt. [In Persian]
- Nikgozar, A. H. (1994). *Mabani-ye jame'e-shenasi va mo'arrefi-ye tahqiqat-e klasik-e jame'e-shenakhti* [The basics of sociology and an introduction to classic sociological research]. Raizan. [In Persian]

- Nowzad, F. (Ed.). (1994). *Name-haye Khan Ahmad Gilani* [Letters of Khan Ahmad Gilani]. Bahman. [In Persian]
- Pourezat, A. A. (2006). *Shenasayi-ye mabani va shakhs-haye paydar-e tadvin-e cheshm-andaz-e farhang-e keshvar* [Identifying the sustainable foundations and indicators for compiling the country's cultural vision]. Secretariat of the Supreme Council of the Cultural Revolution. [In Persian]
- Sojoudi, M. (2013). *Farhang-e amme dar zaman-e Safaviyeh* [Folklore in the Safavid era] [Unpublished master's thesis]. Shahid Chamran University of Ahvaz. [In Persian]
- Zabanfahm Nasiri, S., Hassanzadeh, E., & Ahmadi, N. (2017). Vakonesh be faramin-e mamnu'iyat-e sharab, mavad-e mokhaddar va rish-zadan dar chand name-ye ekhvani az qarn-e yazdahom [Reaction to the prohibitions on wine, narcotics, and beard-shaving in several fraternal letters from the eleventh century]. *Motale'at-e Tarikh-e Farhangi*, 9(34), 25–50. [In Persian]